

Ulus-Devlet Anlayışı Karşısında Toplumsal Hafızanın Direnişi: Rembetiko Örnek Olayı

The Resistance Of Social Memory Against Nation-State Mentality: The Case Of Rembetico

Didem GÜNGÖR FIRAT¹

Abstract

The aim of our study is revealing that the nation-state policies how affect communities and individuals. The “state apparatus” that have invented for the basic needs such as health and safety away from the this goal time to time and cause tragedy. In our thesis, what happened with The Greek-Turkish Compulsary Exchange that change the life of two million people are explained in the framework of the nation-state policies. The emigrants brought songs the pain of losing their relatives and shearing from their homes, music is also used in the past as a way to maintain their lives. In this study, the populer music of the Exchange period, rebetico been considered as a resistance to the effort of nationlism. Thus work of individuals to protect themselves against the nation-state mentality are discussed.

Keywords: Nation, Nation-State, The Construction Of Nation-State, Nationalism, Social Memory, Rembetico

Bu çalışmanın konusu uluslaşma sürecinin bir sonucu olarak meydana gelen zorunlu göçün toplumlar üzerindeki etkileridir. Modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan ulus-devletlerin en fazla 300 yıllık bir geçmişi olsa da, uluslar yalnızca devletin örgütlenme şeklini değiştirmekle kalmayıp toplumsal ve bireysel yaşamın tümüne yayılan yeni bir bakış açısı sunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından, Türkiye ve Yunanistan da ulus-devlet olma sürecine girmiş ve birbirine birçok yönden benzeyen deneyimler yaşamışlardır. Bu dönemde tek bir doğru olarak algılanan milliyetçi bakış açısıyla uygulanan politikalar, “millletler” yarattığı gibi “düşmanlar” da yaratmış ve zaman zaman toplumsal trajedilere yol açmıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren, uzun yıllar boyunca aynı yönetim altında var olan iki farklı topluluk olarak “Türkler” ve “Yunanlılar” milli siyasal varlıklarını ve kimliklerini birbirinden arındırmaya uğraşmışlardır. Türk-Yunan Zorunlu Mübadelesi işte böyle bir ayrıştırma/ belirginleşme çabasının sonucudur. 1922-1924 yılları arasında Anadolu'da yaşayan yaklaşık 1.200.000 Anadolu Rum'unun ve Yunanistan'da yaşayan yaklaşık 400.000 Rumeli Müslü-

¹Gazi Üniversitesi Siyaset Bilimi Yüksek Lisans Öğrencisi

man'ın yerinden yurdundan edilmesi, göç edenler açısından kargaşa ve umutsuzluk kaynağı olmuş, bunun yanı sıra her iki ülkenin toplumsal, kültürel dokusunda ve siyasal ilişkilerinde temelli dönüşümler ortaya çıkarmıştır. Farklı grupların bir arada barış içinde yaşamalarını destekleyecek siyasal ve yasal düzenlemeler hayata geçirmek yerine seçilen bu yöntem dönemin bir gereği olarak savunulsa da, mübadelenin sosyal sonuçları değerlendirilmemiştir. Ünlü bir mübadil yazar olan Dido Sotiriyou, *Benden Selam Söyle Anadolu 'ya* adlı kitabında bu uluslaşma sürecinde yaşanan kanlı çatışmaları ve düşmanlıkları anlatır ve kitabının sonunda “bunlara sebep olanlara lanet olsun” diyerek sözlerini bitirir. Ünlü yazarın bu tepkisi, mübadele sırasında “belli bir kimliğe ait belli sayıdaki insan” olarak görülen mübadiller için ortak bir serzenişin ifadesidir.. Göç etmek zorunda bırakılanlar bu uygulamalara karşı pasif aktörler olarak değerlendirilmişse de kendilerine has biçimlerle tepkilerini ifade etmişleridir. Toplumsal hafıza bir “var olma biçimi” olarak mübadiller tarafından bir direniş aracı olmuştur İnsanın yaşamını anlamlandıran ve bugünü anlamasını sağlayan “hafıza” topluluklar için de hayati bir önem taşımakta ve ne olursa olsun korunmaktadır. Hafıza pek çok şekilde nesilden nesile aktarılabilceği gibi duyguların coşkulu ve acııcı bir dille anlatımı olan müzik yoluyla da aktarılmıştır. Türk-Yunan Zorunlu Mübadelesi'nde toplumsal hafızanın taşıyıcısı olarak rembetiko böyle bir işlev gömüştür.

Ulus-Devlet ve Ulusun İnşası

Ulusun modern bir kavram ve düşünce olarak bugünkü anlamıyla kullanımına 18.yüzyıldan önceki yazılı kaynaklarda rastlanmamaktadır. 18.yy'dan önce modern anlamıyla ulus kavramının kullanılmaması ulusun modernleşmeyle birlikte şekillendiği ve ortaya çıktığının bir kanıtı olarak görülebilir. Gellner, ulusun moderniteyle birlikte var olan, modern devletle birlikte oluşan, sanayi toplumuna geçişin nedenlerinden ve bu toplumun kendi nesnel koşullarından kaynaklanarak şekillenen bir sürecin ifadesi olduğunu söylemektedir.(Gellner,2008) Modernleşme, beraberinde getirdiği ekonomik, kültürel, sosyal değişikliklerle birlikte “devlet”in örgütlenme biçiminde de farklılık yaratmış ve “ulus-devlet”ler ortaya çıkmaya başlamıştır. “Ulus-devlet” modernliğin siyasal tezahürü durumundadır. Modern ulus kavramı daha çok devletle ilintilendirilir çünkü modernleşmeyle birlikte bu kavram politik bir hal kazanmış ve devletle bütünleşmiştir. Modern ulus-devletler, Avrupa'da Ortaçağ gibi erken bir dönemde filizlenen ancak Fransız Devrimiyle itici bir güç kazanan belli bir toprak parçasına yerleşmiş olan ayrı halkların tek millete mensup insanlar haline dönüştürülmesi sürecidir. Modernliğin toplumsal yapının tüm katmanlarında oluşturduğu bu köklü ve hızlı değişim var olan tüm kurum ve kavramların da bu yeni düzene uyarlanmasını gerektirmiştir. Modernleşen toplumda “geleneksel” olanın var olma şansı azalırken toplum farklı örgütlenmeler ve yeni kavramlar oluşturmaya başlamıştır.

Ulus-devlet ve modern devlet birbirlerine çok kolay adapte olmuş, toplumsal ekonomik ve kültürel modernleşmenin işlevsel yansımaları diğer sistemlerden çok daha fazla uyum kapasitesi göstermiştir. Her şeyden önce toprak çok kıymetli bir konuma yerleşmiştir. Ulus-devletle birlikte devletin “sınır”ları kesin olarak belirlenmiş ve bu belirlenmiş toprak üzerinde yaşayan insanların ortak bir kimliklerinin oluşturulmasına, kimliklerin ise kalıplaşmasına yol açmıştır. Belirli bir toprak parçasında ancak belirli bir kimliğe sahip olanların faydalanabileceği haklar ortaya konmuştur. (Teritoryal devlet) Bu bağlamda ulus-devlet, ortaçağ devletlerinden ve monarşik-oligarşik devletlerden farklı olarak, başlıca yürütme, yasama ve yargı işlevlerinin ulusal bir hükümetin elinde merkezileştiği ve ilke olarak bütün yetkilerin yurttaşların formel eşitliğine dayalı siyasal katılımına olanak tanıyan bir siyasi sistemdir. (Santamaria, 1998) Ulus-devletler, 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel ölçekte yaygınlık kazanmıştır. Dönemin genel siyasi akımları ise kendi ulus-devletini oluşturmak isteyenlerin siyasal bağımsızlık mücadelelerinden oluşmaktadır. Ulusçuluk toplumsal ve siyasal dünyanın başlıca aktörlerinden biri ve gündelik hayatlarımızın dokusunun asli bir parçası haline gelmiştir. (Özkırımlı, 2008) Bir kaç yüz yıllık geçmişi olan bu sistem hayatımızın o kadar parçasıdır ki başka bir devlet sisteminin var olabileceğini bile düşünmek şu an için kolay görünmemektedir.

Modernleşme ve ulus-devlet arasındaki tarihsel ilişki modernleşme mi ulusu yaratmıştır yoksa ulus daha önceden var olagelen bir kavram mıdır tartışmasını beraberinde getirmiştir. Ulus-devletlerin ortaya çıkışı ve kökenlerine dair yapılan tartışmalar, ulusların toplumsal olarak kurgulandığını, suni olarak oluşturulduğunu çoğunlukla ortaya koymaktadır. Ulusun doğal bir şey olduğu zaman ve mekan içinde insanlık tarihi boyunca bozulmadan devam ettiği, Tanrı tarafından verilmiş doğal bir insan ırkı bölünmesi olduğu düşüncesi 20.yüzyılın ikinci yarısına kadar popüleritesini korumuştur. Ancak böyle bir durumda ulusların insanlık tarihi boyunca var olması gerekirdi. Uluslar konusunda daha sonra yapılan kapsamlı araştırmalarda ulusların sonradan toplumsal proje olarak üretilen, hayal edilmiş, oluşturulmuş topluluklar olduğu fikri yaygınlık kazanmıştır.

Ulusların oluşumunu aydınlatacak ve ne zaman nasıl tarih sahnesine çıktığını anlatacak tek bir model yoktur. Ulusların ortaya çıkışı ile temel tartışmalar iki temel düşünce etrafında gelişmektedir. Bunlardan ilki bir ulusun bağımsız bir devlete dönüşmesini anlatırken, diğeri var olan devletin bir ulusa dönüşme çabasını anlatmaktadır. İlk durumda devletin varlığı öncesinde ulus zaten varlığını sürdürmekte, ikincisi ise devlet bilinçli olarak vatandaşlarını özel bir yurttaşlık modeline göre şekillendirmektedir. Devletin bu iki çeşidi ulus-devleti oluşturan iki farklı yolu temsil etmektedir. (Hobsbawn, 1993) Buradan ulus-devlete giden iki yolu, ideal tiplerle ortaya koyacak olursak devlet olmaya başlayan en

iyi ulusa örnek İsrail verilebilecekken, Polonya ve Almanya uygulamaları da bu gruba dahil edilebilir. İkinci oluşuma örnek olabilecek en belirgin örnek ise Fransa'dır.(Durgun, 2005) Fransa bir devletin sistematik bir biçimde ulusu oluşturmaya örnektir. Almanya örneğindeki gibi bir harekette ise, etnokültürel temele vurgu yapılarak ulus-devlet olmaya başlanmış tersi durumda da "ulus inşa etme" mekanizması devreye sokulmuştur.

Ulus-devletlerin şekillendirilmesi "milliyetçilik" ideolojisi ile gerçekleşmiştir. Milliyetçiliğin tanımlarında ortak olarak kullanılan unsur milliyetçiliğin bir "inşa etme" amacının olduğudur. Modern devlet hükmettiği insanlar arasındaki farklılıkları törpülemeyi ve onlardan bir ulus ve birlik yaratmayı hedefler. Milliyetçilik bir ulus kurgular ve ulusu oluşturmak için çeşitli mekanizmalardan faydalanır. Bunun için devletin sınırlarının belirlenmiş olması hem ulusun devlet olmadaki en önemli adımı olmakta hem de kendini ulus olarak tanımlayanların kendine ait bir toprak parçasında bir devlet kurması gerektiğini söylemektedir. Devletin temelini ise bir ulusun kimliği oluşturmaktadır. Her ulus kendi sınırları içinde kendi geleceğini tayin edebilecek ve sonsuza dek bu devlet şeklini sürdürecektir. Bir bütün olarak ulus-devleti oluşturmak "ortak kültür" "ortak dil", "tarih gelenek", "etnisite" gibi unsurların "ortaklığı" ve "paylaşımı" ile mümkün olacaktır. Tüm bu unsurlar ulus olmanın ve ortak bir kara parçası ile ortak bir kaderi paylaşanların aidiyet duygusunu sağlamlaştıracaktır. Kültür, dil, tarih, gelenek etnisite gibi ortak özellikleri çeşitli kamusal mekanizma ve süreçlerde işleyip bilinçli bir şekilde ulusal kimlik yaratma çabaları ulus oluşturma-inşa olarak adlandırılır.(Erdoğan, 1999) Ulus inşa sürecinin temel koşulu ortak bir kimliğin varlığıdır. Tek bir ulusal kimliğin olmaması ulus-devletin istikrarını sarsarak, uzun vadede başarılı olmasını engelleyecektir. Dağınık şekilde olan toplulukların belirli bir ulusa aidiyetleri sahip oldukları yurttaşlık bilinci ve kimlikleriyle sağlanacaktır. Birbirine sıkı bağlarla yaklaşmış bu toplumun geleceği için tüm bunları kontrol edebilen işlevsel bir devlet aygıtı geliştirilmelidir. Yurttaşlık bağının kurulması, yurttaşı devlete karşı bir takım yükümlülükler altına sokarak, kişiyi devlete ve millete sadakatle, itaatle görevli kılar. Devlet ise kendisine bağlı olan yurttaşı koruma altına alma, adaletli davranma ve refah içinde bir hayat sürmesini sağlamakla görevlidir. Yurttaşlar ulusal kimliğin faydalarını yaşar ve yurttaşlık bilinciyle bu kimliğe sarılırlar. Diğer yandan ise yurttaş kimliğine dahil olmayanlar avantajları yaşayabilmek adına bu kimliğe dahil olmak isterler, bu iki durum da ulusal kimliği güçlendirmektedir. Ortak bir dilin kullanılması, örgün eğitim, zorunlu eğitim, zorunlu askerlik , ortak bir din ..vb gibi unsurlar bu birlikteliği sağlamaya katkıda bulunur.

Özellikle Avrupa örneklerine baktığımızda ulus-inşasında tipik bir süreç yaşanmıştır. Bir topluluk milli aydınlanma yoluna girdiği zaman önce kendi milli

şuurunu idrak etmeye yönelik bir başlangıç aşamasından geçer. Ulus olma isteği ve bilinci devreye girdikten sonra bir kurtuluş mücadelesine girilir. Ulusal soy kütükleri oluşturulur. Daha sonra bu “suni” akrabalık ilişkileri dışında kalanlar topluluktan bir şekilde ihraç edilirler. Ulusal ideoloji belli gruba mensup olmakta başarı göstermeyenleri belirlenen kriterleri yerine getirmeyenleri ötekileştirir. Milli bilinci tehdit eden tüm unsurlar bazen ikna yoluyla bazen sert yöntemler kullanılarak “unutulmaya” çalışılır bir ulus olma hedefine hizmet eden tüm toplumsal özellikler yüceltilirken, diğerleri görmezden gelinir. Buradan hareketle milliyetçilik ideolojisi eski gelenekleri ve kimlikleri “hatırlar” , yeniden biçimlendirir ve kimi zaman yeniden yaratır. Ulus-devletlerin oluşumu bu haliyle değerlendirildiğinde siyasilerin ve entelektüellerin bilinçli gayreti ve hevesli çalışmalarının ürünüdür. Aydınlar millet olma sürecinde çok etkin rol oynamışlardır. Milliyetçilerin zihinlerini milli vatanın tahayyülü ve oluşumu çok derinden meşgul etmiştir.

Türk ve Yunan milliyetçiliği tipik uluslaşma süreçlerini yaşamış birbirine çok benzeyen ancak ısrarla farklılıkları vurgulanan Umut Özkırımlı'nın deyimiyile “paralel monologlardır”. Kuruluşlarından bu yana her iki ülke de milliyetçi tahayyüllerinde birbirlerini ötekileştirmiş ve bir tehdit olarak görmüştür. Bir zamanlar aynı coğrafyayı paylaşmış birkaç yüzyıl kader birliği yapmış ve aynı yönetim altında bulunmuş bu topluluklar iki farklı “halk”a dönüşmüştür. Yunan ve Türk milliyetçiliği, Avrupa’da esen modernleşme ve uluslaşma rüzgarları içinde Osmanlı topraklarının geniş tebaasının geçirmiş olduğu bir nevi mecburi değişim süreci sonucunda ortaya çıkmıştır. O dönemde Balkanlar ve Anadolu, etnik toplulukların geçirdiği hızlı kültürel canlanmaya ve milliyetçiliğin yayılmasına tanık olmuştur. Kurulan yeni dünyada ayakta kalmayı sağlayacak strateji, genellikle uluslaşma şeklinde ortaya çıkmıştır. Bundan sonrası uzun ve sancılı bir “milli uyanış” dönemine tekabül etmekte, uzun entelektüel ve siyasi tartışmalara konu olmakta ve en nihayetinde ne pahasına olursa olsun uygulanan bir politikaya dönüşmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, uluslaşma döneminde pek çok etnik kökenden tebayı barındırmaktadır. Yeni dünya düzeni Osmanlı'nın geleneksel siyasetini çöktürmüş Yunanlıların, Sırpların, Ermenilerin, Kürtlerin Arnavutların ve Arapların yaşadığı etnik seferberlik ayrılıkçı eğilimleri beslemiş ve Osmanlı'dan kopmalar yaşanmıştır. Osmanlı imparatorluğu bu gidişe dur demek amacıyla çeşitli atılımlar yapmıştır. İlk etapta ortaya çıkan fikir akımları “İmparatorluk nasıl kurtulur?” sorusu üzerine yoğunlaşmıştır. Bu dönemde etkili olan Osmanlı birliği ya da İslam birliği oluşturma çabaları, daha sonra yeni bir devletin tohumlarını atan Batılı bir Türk Birliği oluşturma fikrine yenik düşmüştür. Türkçülük fikrini benimseyen Yusuf Akçura, Ziya Gökalp gibi dönemin aydınları fikirlerin olgunlaşma-

sında önemli etkiye sahip olmuşlardır. Osmanlının son dönemlerinde filizlenen ve gelişen yeni ulusçuluk akımı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti için temel teşkil etmiştir. Dönemin hakim görüşü çok uluslu, çok kültürlü devletin birliğinin sağlanabilmesi için, merkezîyetçi ve farklılıklara izin vermeyen resmi bir milliyetçi ideoloji geliştirilmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte yönetici seçkinler günümüzde bile devletin kontrolünde olan resmi bir milliyetçilik oluşturmuşlardır. "Atatürk milliyetçiliği" adı verilen bu resmi ideoloji, herkesi kucaklayan, "yurttaş"ı esas alan, kendini "Türk" olarak gören herkese kapılarını açan bir milliyetçilik görünümündedir. Ancak herkesi kucakladığını söylese de pek çok yazar tarafından da dile getirilen "etnik" yönü baskın "Türk" unsuruna ayrıcalık tanımış ve "Türk" olmayı yüceltmıştır. Çünkü ulusal benliği ayırt edici kılan tam da budur. Ulustan olanları-Türk olanları-merkeze oturturken, "öteki" olmayı da böylece tanımlar. Milliyetçiliğin ötekisi hep olmak zorundadır çünkü ulusal geçmişin yeniden icadını mümkün kılan, ulusun ortak olduğu üstün özellikler kadar ötekinin varlığıdır. Ötekinin oluşumuna zemin hazırlayan bir diğer önemli unsur dindir. Özellikle cumhuriyetin ilanına kadar Müslüman olmak Türk olmakla birlikte sık sık anılmıştır. Bu dönemde Türklerin kendilerini her şeyden önce "Müslüman" olarak tanımlamaları Türk kimliğinin dini kimliği de içinde barındırdığı algısı oluşmuştur.

Türk milliyetçiliği yeni kurulan devlette pek çok uygulama yaparak, Türk olmayı yüceltmıştır. İlk olarak Türk Tarih Tezinin oluşumu ve Türk Tarih Kurumu'nun kurulması resmi bir tarihin temellerin atmış, bu tarih teziyle Anadolu'nun ilk ve gerçek sahiplerinin Türkler olduğu ortaya konmuştur. Bu tarihi çalışma "Türk" olmaktan gurur duymayı amaçlamıştır. Türk tarih teziyle Anadolu'ya ezeli ve ebedi olarak sahip olan Türklerin bu şanlı geçmişi kanıtlarla ortaya konulmuş ve itibari düzeltilmiştir. Bu tarih tezini içeren kitaplar küçük yaşlardan itibaren okullarda okutulmuştur. Bir ulus olma adına atılması gereken önemli adımlardan biri de dilde birliğin sağlanmasıdır. Osmanlı'dan beri kullanılan dilde Farsça ve Arapça öğeler fazlasıyla yer almaktadır. Resmi dilin bu yabancı unsurlardan temizlenmesi ve ari bir dil oluşumunun sağlanması görevi Türk Dil Kurumuna verilmiştir. 1928 yılında dil inkılabı yapılarak Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmiştir. Reformların gerekçesi Batıya yaklaşmak ve Osmanlı'nın geri kalmış izlerini silmektir. Dil milli bilinci oluşturmada en önemli unsurlardan biri olarak görüldüğü için sıkı tedbirlerle Türkçenin yaygınlaştırılması sağlanmıştır. Türkçenin kamuya açık yerlerde konuşulan tek dil olması için çaba harcanmıştır. Bunların yanında Türk olmaktan kaynaklanan bazı karakter özellikleri tanımlanmış, Türk milletinin zeki, çalışkan ve güvenilir olduğu söylenmiştir. "Damarlarında güç ve kudret hazinesi barındıran olağanüstü bir ırk" olarak üstesinden gelinemeyecek hiçbir zorluk bulunmamaktadır. Cumhuriyetin ilk dönem-

lerinde Türklerin karakter analizleri yapılmakta ve Türklerin bağımsızlığına çok önem veren ve milletini çok seven insanlar olduğu belirtilmektedir. Görüldüğü gibi ulus-inşa süreci ortak bir kimlik oluşturmakta ve bu kimliği yüceltmektedir. Türk kimliğinin yüceltilmesi daha önce de belirttiğimiz gibi Türk olmayanın dışlanmasına ve düşman algılanmasına yol açmıştır. Buradan yola çıkarak cumhuriyetin kuruluş döneminde gerçekleşen zoraki göçlerin sebebi anlaşılabilir. Modern Türk toplumunun Türk soyundan gelen Müslümanların çoğunluktan oluştuğuna dayanan görüş Müslüman olmayan Rumların Anadolu'yu terk etmesini bunun yanında Türkiye topraklarında henüz yaşamayan Müslüman Türklerin de ülkeye taşınmasını öngörmüştür. Lozan Anlaşmasıyla kanunlaşan zorunlu göç, suyun iki yakasından iki milyon insanı doğduğu topraklardan etmiştir.

Yunan milliyetçiliğinin serüveni de Türk milliyetçiliğine paralel özellikler göstermektedir. Osmanlı'nın Avrupa'da yaşanan gelişmelerden dolayı giderek kan kaybetmesinden faydalanarak kopuş gösteren Yunanistan, Türkiye'den daha önce ulus-devlet olma yoluna girmiştir. Yunan milliyetçiliğinin devlet kurmadaki temel argümanı, klasik döneme yapılan göndermedir. Buna göre Avrupa'nın bugün geldiği noktaya ilham veren Antik Yunan'ın günümüzdeki temsilcileri olan Yunanlılar, geçmişin yeniden canlandırılmasıyla ayrıcalıklı bir konuma sahip olacaklardır. Geri kalmış ve Şarklı olarak gördükleri Osmanlı karşısında kültürel bir üstünlüğe sahip olduklarını düşünmüşler ve Bizanslı geçmişi bile reddetmişlerdir. Helen geçmişine sarılarak uluslaşma serüvenine giren entelektüeller Yunanlı olma bilincinin yerleştirilmesi için gereken adımları atmışlardır. Döneme damgasını vuran ünlü tarihçi Konstantinos Paparrigopoulos Yunan milletinin tarihi ve manevi sürekliliği tezini geliştirmiştir. Bu tez, klasik ve Helen tarihini modern Yunan devletine eklemlenmekte ve geçmişle bugün arasındaki bağı kopmadan süregeldiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda klasik dönemi överken, “kayda değer” görmediği Bizans ve Osmanlı mirasını göz ardı etmiştir. Bundan itibaren Yunanistan, Avrupalı kimliğiyle anılmak istenmiştir. Türk Tarih Tezine benzer bir çalışma olan çeşitli “hatırlama” ve “unutma” larla vücut bulan yeni tarih anlayışı milliyetçi ülkülerle paralellik göstermektedir. Yeni nesillere aktarılmak üzere bu tarih kitapları ilkokullarda ve üniversitelerde yalnızca Antik dönemi kapsayacak şekilde okutulmuştur. Ulusal tarih yazıcılığının yanı sıra bir diğer uluslaşma adımı da Yunan dilinin bütün sözcüklerini klasik Yunancadan türemiş olduğu, yabancı sözcüklerin ise dile sonradan yapılan ilaveler olduğunu öne sürmek olmuştur. Yunanlı aydınlar Yunancanın yabancı unsurlardan arındırılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Yunancadan farklı bir dilin kamusal alanda kullanımı polis cezasına çarptırılmayı gerekli kılmıştır. Bunun yanında “halkbilimi” adı ile ortaya çıkan çalışma alanı milliyetçi amaçlara ulaşmada kullanılan bilimsel verileri toplamaya yardımcı olmuştur.

Yunan milliyetçiliği Türk milliyetçiliğinden farklı olarak yayılmacı bir politika izlemiştir. Hayal edilen toprakların var olan milli topraklardan farklı olması İstanbul ve İzmir gibi şehirlerin “kurtarılması” hedefi modern Yunan Devletinin yeni kurulan dönemlerinde temel hedefi konumundadır. “Megalı idea” olarak adlandırılan bu düşünce sistemi Anadolu’nun işgal edilmesi ile sonuçlanmıştır. Ancak bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yunan Taarruzu’nun Anadolu’daki başarısızlığının ardından Nüfus Mübadelesi Anlaşması imzalanması, bölgede yeniden bir nüfus karmaşasına yol açmıştır. Bölgede yaşayan Müslüman halk “ait olduklara yere” gönderilirken, karşı kıyıda Rum vatandaşlar da Yunan topraklarına çağırılmıştır. Bölgede pek çok savaş yaşanmış ve milliyetçi tartışmalar neticesinde kimin Bulgar, kimin Makedon, kimin Yunan halkına dahil olduğu çeşitli kıstaslarla belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak her şekilde karışık toplulukları barındıran bu coğrafyanın Yunanlı olması için çeşitli adımlar atılmıştır. Yer isimlerini Helenleştirilmesi, ibadet yerlerinin dönüştürülmesi, istimlak edilme- yen her ne varsa imha edilmesi, böylelikle ötekine ait kültürel mirasın ihtilafli topraklardan silinmesi, mübadillere uygulanan olumsuz iskan ve toprak rejimleri bunlara örnek olarak verilebilir.

Uluslaşma Yolunda Bir Adım: Türk-Yunan Zorunlu Mübadelesi

Yunan ve Türk milliyetçilikleri, uluslaşmak adına zaman zaman işbirliği yapmışlar, Lozan Anlaşması’nda öngörülen Nüfus Mübadelesi’nde olduğu gibi ortak hareket etmişlerdir. Yunan ve Türk milliyetçilikleri, aynı dönemde gelişen diğer milliyetçilikler gibi, homojen olmaktan uzak halklarını “Yunanlılara” ya da “Türklere” dönüştürmeye çalışmıştır. Bünyelerinde barındırdıkları farklılıklarla baş etme yöntemleri ise yukarıda da değindiğimiz gibi oldukça benzerdir. Benimsenen bu yöntemler maddi baskı şeklinde gerçekleşmekte bunun yetersiz kaldığı noktada da fiziksel şiddete başvurulmaktadır. Zorunlu nüfus mübadelesi fiziksel şiddetin en temel şeklidir.

Yunanistan ve Türkiye arasındaki ilk nüfus mübadelesi 1914 yılında Yunan Komutan Venizelos tarafından ortaya çıkan zorlukları çözümlenmek adına önerilmiştir. Milletler Cemiyeti’nin Yunanistan ve Anadolu’da nüfus boşalması sonucu ortaya çıkan durumu değerlendirmek amacıyla görevlendirdiği Norveçli Dr.Nansen, sunduğu raporda aslında herkesin istediği fakat dile getiremediği çözüm yolunu. “nüfusları birbirinden ayırmak”ın gereğini dile getirmiştir.(Clark, 2008) Rapora göre Anadolu’da zaten en zor koşullarda gerçekleşmekte olan Rumların göçü bir şekilde düzene sokulup resmi bir konum kazanmalı diğer yanda Yunanistan’da yaşayan Müslümanlar Türkiye’ye gönderilerek Yunanistan’a akın eden mültecilere yer açılmalıdır. Protokolün içeriği, her iki tarafın da politik istikrar-sızlığa son verme çabasının sonucu olarak, göçmenlerin barınma beslenme giyim konaklama, mülkiyet hakları..vb pek çok temel sorun için çözüm üretmekten

uzak bir yapı arz etmekte ve aynı zamanda protokolün dili net ifadeleri barındırmamaktadır.(Yıldırım 2006) Lozan görüşmelerinin sona ermesinden yaklaşık bir yıl sonra, bu anlaşma uyarınca yaklaşık 700.000 kişi anayurdundan koparılarak göçmen konumuna getirilmiştir. Bu değişim sürecinin tamamlanması 10 yıl zaman almıştır. (Yıldırım, 2006) Hem Yunanistan hem Türkiye için, 1923–1933 yılları arası binlerce evsiz-işsiz ve aç göçmenin ortasında bulunduğu bir “ulusal yeniden inşa” sürecinin yaşandığı dönemdir.

Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine dair çalışmalarda mübadelenin ve onu somutlaştıran anlaşmanın iki önemli kusuruna değinilmektedir. İlk olarak etnik homojenliği sağlama amacı güden bu anlaşma aslında Anadolu Rumları ve Yunanistan’da yaşayan Türk-Müslüman nüfusun birbirine etnik bir şiddet uygulaya geldiği ön kabulüne dayanmaktadır. Halbuki o döneme kadar böyle bir anlaşmazlık görülmemiştir. Ayrıca Mübadele Anlaşması’nın koşulları yerine getirilirken, mülklerin dağıtılması, tasfiyesi, göçmenlerin tazmini konularında öngörülenlerin tam olarak uygulandığı varsayılmaktadır ancak uygulama ev ve arazilerin paylaşılması konusu Anlaşma’da yazıldığı şekilde gerçekleştirilememiştir. (Yıldırım, 2006) Göçmenler ulus-devletin uygulamaları karşısında pasif aktörler olarak kalmışlardır. Yunan ve Türkler Anlaşma’yla ezeli birer düşman olarak addedilmiş, varlıkları ile birbirini tehdit eder sayılmıştır. Halkların düşmanlaştırılması yanında çok zor şartlar altında göçe zorlanmışlardır. Bir diğer önemli eleştiri bu göçün “zorunlu” olmasıdır.

Lozan Anlaşması uyarınca kurulan “Karma Komisyon” mübadillerin gelmekte oldukları ülkeden bir alacak talep edebilmesi amacıyla taşınabilir ve taşınmaz malların değerinin saptanması ve malların tasfiyesini etkin biçimde gerçekleştirememiştir. Genellikle ailelerin geçmişteki özel birikimlerinin karşılığı yeni yerleşim alanlarında verilememiştir. Bunun yanında bundan sonraki geçimlerini sağlayacak olan ekonomik faaliyetleri Komisyon belirlemiş, ancak bu belirleme esnasında kişilerin yetenekleri ve bilgileri göz önünde bulundurulmamıştır. Toprak dağıtımı, besili hayvan dağıtımı, ev verilmesi gibi pek çok hususta adil davranılmamış, kısıtlı bir zaman diliminde mübadillere ancak hayatlarını idame ettirebilecek bir yaşam standardı sunulmuştur. İskender Özsoy’un hayatta kalan mübadillerle gerçekleştirdiği röportajlardan oluşan *Mübadelenin Öksüz Çocukları* adlı kitapta mübadillerin mal varlıklarının dağıtımıyla ilgili gerçek anlatımlara rastlamak mümkündür. Bu kitabın kahramanlarından Girit’te yaşayan Hasan Hulki Bey ve eşi Kemal Hanım mübadele anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte Mersin’e göçmek zorunda kalmışlardır. Bu ailenin kızı olan İkbâl Hanım yaşadıklarını şu şekilde dile getirmiştir:

“Babam Girit’te bıraktığımız ve haksız olarak 200 bin altın değer biçilen mal varlığımıza karşılık burada neler verileceğini öğrenmek için iskân memuruna git-

miş. Memur “Hulki Bey Girit’te bıraktığınız mala karşılık size Mersin’i vermek lazım ama bu imkansız. O yüzden size bir simitçi fırınıyla ortak sekiz dönüm bahçe verebiliriz” cevabını vermiş. Babacığım “ben fırıncı değilim kimseyle de ortak malım olmadı. Biz eşimle Girit’te kaç çiftlik kaç zeytinlik bağ bahçe bıraktık biliyor musunuz? Sekiz kişilik aileyiz altı çocuğum var. Bizi sokakta bırakıyorsunuz diye çıkmış ve oracıkta üzüntüden felç geçirmiş.”(Özsoy, 2007)

Kastor’da doğmuş olan Mustafa Akın da aynı durumu şöyle dile getirmiştir:

“Yunanistan’daki mallarımızın mübadilinin verileceğini söylemişlerdi. Hiç uygulanmadı bu. Getirdiğimiz mal beyannameleri geçersiz sayıldı hükümet bir kanun çıkardı. Yunanistan’da ne kadar malı olursa olsun, burada herkes eşit sayılarak nüfus başına toprak dağıtılacaktı nüfus başına beşer dönüm tarla, hane başına dokuz dönüm bahçe..Honaz’ın yerli eşrafından bir iskan komisyonu kurulmuş. Onlar kendi bildikleri gibi dağıttı. Bazı tarlaların yarısına bu komisyondaki kimi kişiler el koymuş.30 dönüm diye verilen, 15-20 dönüm kadardı. 1937 yılında kadastro geldi ölçüp biçtiler arazileri, bize dokuz dönüm diye verilen bahçe iki dönüm çıktı! Haksızlığı biliyor ve görüyorduk. Ama hakkımızı arayacak kimsemiz yoktu! Dil bilmediğimizden muhacir olduğumuzdan horlanıyorduk.”(Yalçın, 1998)

Benzer bir hikayeyi Mehmet Reşid Ağa ve ailesi anlatmaktadır. Girit’in Ye-rapetra Kenti’nde zengin hayatları mübadele ile sıfırlanmıştır. Girit’ten Marmara adasına göçtüklerinde Girit’te bıraktıkları büyük bir ev, büyük zeytinlikler ve pahalı mücevherler yerine adada iki katlı ahşap bir ev vermişler, bunu dışında nüfus başına 20 zeytin ağacı, üçer dönüm de arazi verilmiştir.(Özsoy, 2007). Kitapta yer alan onlarca gerçek mübadele öykülerinde hep aynı sorunlardan dem vurulmaktadır. Bu hikayeler Yunanistan’a göç edenler için de Türkiye’ye göç edenler için de benzer nitelikler taşımaktadır. Genel olarak mübadiller mal varlığının gerektiği gibi adil paylaşırılmadığı gerçeğinden söz etmekte, bunun yanı sıra insanların yıllarca emek harcadığı birikimlerini bir anlaşma gereğince terk etmek zorunda olmalarına anlam verememektedir. Bu durum Sabahattin Ali’nin *Sırça Köşk* adlı eserinde de anlatılır. Romanda birkaç yıl arayla İzmir’e yakın bir kasaba olan Çirkince’yi(bugünkü Şirince) ziyaret eden öykünün kahramanı, ilk gidişinde kasabayı Rumların yaşadığı tertemiz sokaklar, güzel giyimli eğlenceli ve çalışkan kasaba sakinleri, dört tane ilkokulu iki lisesi olan bir cennet olarak resmeder. İkinci gidişinde ise virane olmuş evler, sokaklarda çöp ve hayvan pisliği dolu olan bir kasabaya dönüşmüştür. Buraya İskeçe’den göçen köylüler tütün ettikleri için incir ve zeytinden anlamamışlar ve toprakları viraneye çevirmişlerdir.(Ali, 2003)

Mübadiller gittikleri bölgelerde nüfusu arttırmışlardır. Özellikle Yunanistan’a göç o kadar yoğundur ki, mübadiller burada yerleşecek alan bile bulmakta

zorlanmışlardır. Lozan Anlaşması'nın uygulanması neticesinde, mülteciler Selanik ve Atina'ya akın etmişler, kiliselere, okullara, kraliyet saraylarına, tiyatrolara, çadırlara, derme çatma binalara sığınmışlardır. Ayrıca Atina'da 200 bin kişi açıktadır. Selanik de aynı şekilde Rum göçmenlerle dolup taşmıştır. Açıkta kalan göçmenler Müslümanlara ait arazilere, camilere, okullara evlere yerleşmişlerdir.

Mübadillere ödenecek bireysel tazminatların ise 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi büyük çaplı ve önemli çatışmaların ardından adaletle dağıtılması teknik olarak da çok mümkün görünmemektedir. Lozan Sözleşmesi teoride mübadele edilebilir kişilerin hakları bakımından son derece titizdir, fakat iş uygulamaya gelince verilen hakların bir değeri yoktur.

Toplumsal Hafıza

Mübadiller yaşamlarını zorlaştıran devlet politikalarına karşı, toplumsal hafızalarını koruyarak tepki vermiş ve ayakta durmaya çalışmıştır. Bu anlamda toplumsal hafıza, evlerinden zorla koparılmış iki milyon insan için zorunlu bir dayanak olmuştur.

Hafızayı çok çeşitli disiplinler, çok çeşitli konular açısından incelemişlerdir. Bireysel hafızanın varlığı konusunda herhangi bir tereddüt bulunmamakla birlikte, “kolektif hafıza” kavramı belli bir süre kabul görmemiş ancak Durkheim'in öğrencilerinden ünlü Fransız sosyolog Maurice Halbwachs “Hafızanın Toplumsal Çerçevesi ve Kolektif Hafıza” adlı eseriyle kolektif hafızanın varlığı konusundaki tartışmaları büyük ölçüde sonlandırmış, 1920'li yıllarda “toplumsal hafıza” kavramını ortaya atmıştır. Bu kavramsallaştırmaya göre algılar ne kadar kişisel olursa olsun, anılar toplumsal değerler çerçevesinde kaydedilir. Toplumsal olan, sosyal bir olgu olarak toplumsal hafızayı etkileyen hatırlama ve unutma mekanizmaları ile toplumsal hafızayı biçimlendirmektedir. Bu noktada Halbwachs toplumsal hafızayı, bireysel hafızadan ayrı tutmaz çünkü bireyin hafızası sosyal alanda şekillenir. Sosyal çerçevenin dışında toplumda yaşayan insanların hatıralarını sabitleştirecekleri ve yeniden bulabilecekleri bir başka bellek olmaz.(Halbwachs, 1992). Toplum üyelerinin sosyalizasyon sürecinde belirlenmiş bellekleri toplumsal hafızayı oluşturur.(Assman, 2001). Halbwachs çeşitli sosyal gruplar içinde bireylerin hafıza ve hatırlama biçimlerini incelediğinde, hatırlamanın doğası itibarıyla toplumsal bir nitelik taşıdığı ve ortak geçmişin bir grubun iletişimsel ve duygusal harcını oluşturduğu sonucuna ulaşmıştır. Hafıza tıpkı dil gibi iletişimsel süreçlerde örneğin hatıraların anlatılması, alımlanması ve sahiplenilmesi yoluyla ortaya çıkar. Çünkü korunmaya çalışılan bellek ancak başkalarına aktarım ile var olabilir. İnsan bir sosyal çevre içinde, bir ailede, bir okulda, bir etnik köken içinde alışveriş içinde olduğu çeşitli sosyal gruplar içinde bu gruplar için önem atfedilen konuları hatırlar ve geçmişi sürekli yeniden inşa ederken, bu çerçeve dışında kalanları unuttur.(Assman, 2001). Böylece hatırlama ve unutma

ile bir toplumsal hafıza belirir. Toplumsal hafıza iletişim süreçlerinde yeniden üretildiği için, aslında onu taşıyanlarla birlikte şu anda var olacaktır. Bu nedenle toplumsal hafıza somut zaman ve mekanla ilişkilidir ve her şeyden önce grup üyelerinin kimlikleriyle ilgili olacaktır.

Toplumsal hafızanın yaşamsal önemi, her türlü başlangıcın içinde bir “hatırlama” eylemi olmasından kaynaklanır. Hatırlama ve belleğin hayatımızda yaşamsal kıymeti vardır çünkü şu anın dünyasını geçmişin olayları ve nesnelileri neden-sonuç ilişkisi bağlamında yaşarız.(Connerton,1999) Geçmişin hangi anını ya da hangi bölümünü hatırlamak istersek onunla yaşarız bu da şimdiki zamanı, çeşitli geçmiş yaşantılarımızın hangisiyle bağlantı kuruyorsak ona göre yaşayacağımızı gösterir. Yaşamımızın en ince ayrıntıları ve günlük hayatımızın tekrarları aslında geçmiş deneyimlerimizle ilgilidir. Yani bugünü yaşamak, geçmişin bir uzantısı sonucu ya da sebebidir. Bugünün anlamıdır. Günlük yaşam deneyimlerimizin akla uygunluğundan emin olabilmek için onu daha önce yaptıklarımızın oluşturduğu bağlama dayandırmak zorundayızdır çünkü zihnimiz geçmiş deneyimlerin genel çerçevesine ihtiyaç duyar. Geçmişle ilişki “hatırlama” üzerinden bir “hatırlama kültürü” biçiminde kurulabileceği gibi “unutma” aracılığıyla bir “unutma kültürü şeklinde de kurulabilir.(Sancar, 2010) Antony D.Smith *Ulusların Etnik Kökeni* adlı kitabında geçmişe karşı olan nostalgik bağlılığın sebebini dört unsura bağlamaktadır: İlk olarak kapitalizmin güçlü bir yabancılaşma ve yurtsuzluk duygusu ortaya çıkardığını ve insanların nereden gelip nereye gittiklerini anlamlandırmak için geçmişe başvurduklarını söyler. İkinci olarak; insanı herhangi bir sosyal çevreye entegre etmenin yolunun köklü bir geçmişi paylaşmak olduğunu savunur. Yani modern toplumla toplumsal düzenin kolektif geleneklerle de yerel alışkanlıkların kaynaştırılmasıdır. Tarihsel bağlar toplumsal gruplara bir anlam ve bağlam yaratır. Diğer bir sebep; tüm faniler için ortak bir özellikten oluşur. Bütün zamanlarda ve bütün topraklarda ölüm ve beyhudedelik aşılmaya çalışılır. Bireyler kendilerini bağlı hissettikleri topluluğun tarihi ve kaderi ile kişiliklerini koruyup unutulmamalarını sağlayacak bir ölümsüzlük vasıtası bulmaya çalışırlar. Toplumda bir kişinin hayat tarzını ve isteklerini ortak geleneklere uydurması beklenir böylece bu yapı süregelir ve kişiler kendilerini güvende hissederler. En son sebep ise; modern zamanların bir sonucu olarak dinsel ve geleneksel kuruluşların zayıflamasına bağlı bir geçmişe özlem duygusudur. Bu anlamda etnik milliyetçilik bir “dine” dönüşür. Böylece bireyler soy-anı-lar-kimlikler zinciri ile çözülmeyen bağlar oluşturur ve topluluğa dönüşürler. Bu noktada söylenmesi gereken şey ise bir toplum olmak adına sonradan icat edilmiş geleneklerin her zaman var olduğudur. Seçici hafıza geçmişi yeniden keşfeder ya da su üstüne çıkarılan motif ve mitlerle geçmiş yeniden inşa edilir. (Smith, 2002) Smith’e göre geçmiş bir var olma meselesidir.

Türk-Yunan Zorunlu Mübadelesi'nde göçmenler toplumsal hafızalarını korumak için direnmişlerdir. Bir dönemin gereği olarak görülen “ulus-devlet”in politikaları, her ne kadar bazı insanları yurtlarından zoraki olarak ayırsa da, göçmenlerin yaşadığı deneyimler bizlere toplumsal hafızalarını korumak adına mübadillerin yoğun bir çabaya giriştiğini göstermektedir. Türk mübadillerin çoğu, kendilerine gösterilen boş Rum köylerini bir türlü benimseyememişlerdir. Yunanistan'da ise zaten yeteri kadar yerleşme alanı oluşturulamamıştır. Yerleştirildikleri bölgede sıkışıp kalan göçmenler “kendi bildikleri tarzda” yeni yaşamlar kurmak için çabalamışlardır. Yerleşilen ilk köyler terk edilip, yeni köyler kurmuşlar ve geldikleri yerde kalmış kasabalarının isimlerini yeni kasabalarına vermişlerdir. Yanlarında taşıdıkları “ata mezarları” için de yeni topraklar bulmuşlardır.(NTV Tarih Dergisi, Ocak 2012, Sayı:36 ss:28-47) Türkiye'den Yunanistan'a gidenler yerleşilen yere “Yeni İzmir” (Neo Smyrna) adını vermişlerdir Buna benzer şekilde “Yeni Kayseri” (Neo Kesseria) gibi “Yeni İyonya” gibi yerleşim alanları oluşturmuşlardır.(Holst;1993). Mübadiller yerleşim alanı olarak Atina ya da daha iç bölgeleri değil tıpkı geldikleri yerde olduğu gibi deniz kenarını tercih etmişlerdir. Uzak yerleri kendi ülkelerindeki mekanların “yeni” biçimleri diye adlandırmak onları “eski” kılmaktır. Bu adlandırmada “yeni” olan değişmez bir şekilde yitip gitmiş olanın “halefi” “varisi” anlamına gelmektedir.

Göç toplumsal-ekonomik etkilerinin yanı sıra sanatta da kendini göstermiştir. “Savaş-esaret-kovulma-göçmenlerin sorunları” konuları edebiyatta ele alınmıştır. Yunanistan'da Anadolu doğumlu olan ünlü edebiyatçılara rastlayabiliriz. Örneğin Sefeis- İzmir doğumlu ve Nobel ödüllü-Didou Sotiriyu “Benden Selam Söyle Anadolu'ya” kitabında Anadolu'da başlayan gençlik yıllarını ve sonrasında savaş yıllarıyla birlikte gelen göç hareketini kendi dünyasından yansıtmıştır. Mübadeleden hemen sonra Yunanistan'da birçok roman yazılmıştır. Bu romanların ortak teması geride bırakılan vatan ve mübadillerin yeni vatanlarında yaşadıklarıdır. Türkiye'de yıllarca bu konuyla ilgili eserlere rastlanmaz. Yunan edebiyatından farklı olarak Türk edebiyatında mübadele çok sınırlı olarak yer alır.(Milas, 2007) Müzik mirasın en önemli unsurlarından biri olarak göze çarpmaktadır. Anadolu göçmenler Anadolu'ya has ezgileri Yunanistan'a götürmüşlerdir. Bu müzik tüm alt sınıfın-dışlanmışların müziği olarak görülmüş ve orada tepkiyle karşılanmıştır.

Mübadillerin gündelik yaşam pratiklerini yanlarında taşıyarak geçmiş yaşamlarını sürdürme çabalarına en güzel örneklerden biri de gittikleri yerlere “limon ağacı” dikmeleri olmuştur. Geldikleri yerin coğrafi özelliklerini gittiklere yerlere taşımışlardır. Giritli mübadiller, kimliklerini gündelik hayat pratiklerini koruyarak kazanmaya çalışmışlardır Girit'i hatırlamanın simgesi ise limon ağacıdır. Ağaç, köklerini toprağa salmasıyla “yerleşikliği” ifade eder. Limon ağacı

kök saldığı yerin, kapladığı coğrafyanın, ağacı ekenle birlikte büyüyen, değişen mevsimler, geçen zamanın simgesidir.”(Böke, 2007) Bu ağacın geçmiş yaşıntının parçalarını taşıyor olması mübadiller için geldikleri yerlerden taşınmalarını gerekli kılmıştır.

Mübadiller görüldüğü gibi kendilerine ait ne varsa peşlerinden getirmişler, çocuklarına aktarmışlar ve bildikleri gibi yaşamak konusunda ısrarcı olarak bunun hem bir tercih hem de bir ihtiyaç olduğunu göstermişlerdir. Akılda tutma, unutmaya direnmedir. Geçmişlerine ait olanı korumak, ulus-devlet politikalarına bir nevi ayak diremedir Zaman zaman devlet, kimliği belirleyici olan bu pratikleri bastırma yoluna gitse de, toplumsal hafıza üyelerini hayata adapte edebilmek için geçmişin izlerini bırakmaz ve üzerinde kurulmaya çalışılan her türlü iktidarı ve zoru reddeder.

Toplumsal Hafızanın Taşıyıcısı Olarak Rembetiko

Mübadiller topraklarından koparılanın ve yıllarca emek vererek kurdukları hayatları terk etmek zorunda olmanın acısını bir müzik türüyle ifade etmişler, bunu bir “hatırlama” aracı olarak görmüşlerdir. Çünkü müzik büyüleyici, coşturucu ve etkileyici niteliğiyle mübadillerin üzüntülerini dile getirdiği gibi, diğer yandan geçmişlerinin bir parçası olarak vazgeçemedikleri, kısıtlamalara rağmen dinlemeye, söylemeye, geliştirmeye devam ettikleri, dönemin uluslaştırma politikalarına karşı kendi hayatlarını ve kimliklerini korumak için gösterdikleri hayati önem taşıyan bir “direnç” olarak işlev görmüştür. Rembetikonun “direnç” olarak algılamamıza yol açan etmenler arasında bu müzik türünün ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimi gözümüze çarpmaktadır zira rembetikonun gelişimi Türk-Yunan göçüne paraleldir. Diğer taraftan “rembetiko” kelimesi etimolojik olarak incelendiğinde “isyan” anlamın temelini oluşturmaktadır. Bu kelimenin Sırpça “rebenak (isyan)” kelimesinden türediğini iddia edenler olduğu gibi Türkçede düzensiz birlikler için kullanılan “rebet asker (otoriteye uymayan asker)” kullanımından kaynaklandığını iddia edenler de bulunmaktadır.(Petreopoulos). Slav dilindeki “reberoc(delikanlı)” , İtalyanca “rembelos(devrimci)” Yunanca’da “rembeme (başboş gezmek)” kelimeleri gibi alternatiflerin ortak özelliği bu kelimelerin “isyan-başkaldırı” anlamını barındırmasıdır

Rembetiko olarak bilinen müzik türünün Türk-Yunan göçü esnasında ya da sonucunda ortaya çıktığını söylemek yanlıştır. Bugüne kadar yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkan arşiv, belge, plak ve kayıtlardan bu müzik türünün 1850’lerde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Tarihte ilk olarak bu tarz müziklerin ağırlıklı olarak görüldüğü bölgeler Yunan diasporasının toplu olarak şehir hayatını benimsediği bir dizi yerleşim merkezidir.(Holst, 1993) Bu bölgenin gerek Osmanlı döneminde gerekse Osmanlı sonrası dönemde coğrafi olarak hareketliliğe sahip olması bu müzik türünün köklerinin belirginleşmesine ve netleşme-

sine engel olmuştur. Bir diğer etmen ise, bu sanatsal faaliyeti yaratan ve tüketen toplumsal bağlamlardaki benzerliklerdir. Bu yerleşim yerleri İzmir, İstanbul, Selanik gibi liman şehirlerinin yanı sıra Pire Atina gibi Yunan şehirlerini de kapsamaktadır.

1922 Mübadelesi'ne kadar İzmir ve İstanbul, ticari ve sosyokültürel yükseliş içerisinde olan şehirlerdir. Bu büyük şehirlerde birlikte yaşayan Türkler ve Rumlar her alanda birbirlerinden etkilenmişler, dönemin “cafe amanlarında (müzikli semai kahveler)” her dinden ve her dilden müzikler icra etmişlerdir. İşte bu müzikli kahvelerde çalınıp söylenen müzik “rembetiko”dur.(Holst,1993) Bu kahveler o dönemde “amane kahvesi” olarak adlandırılmakta olup, amane kahveleri Türk mahalle kahvelerinin düşük düzeydeki birer taklidi gibidirler. 20.yüzyılın başlarında özellikle tiyatro oyunlarında yeni yeni belirginleşen bu müzik bir dış olayla gelişerek yayılmıştır. Lozan Anlaşması ile şartları belirlenen Türk-Yunan Zorunlu Mübadelesi'nde yaklaşık 2 milyon insanın yer değiştirmesi, bu müzik türünün çeşitli şehirlere taşınmasını ve bilinirliğinin artmasını sağlamıştır. Mübadeleyle birlikte bütün kültürel birikim Yunanistan'ın yeni gelişen şehirlerine taşınmış ve bu bölgelere zenginlik kazandırmıştır. Mübadiller, geldikleri toplumun beceri, incelik ve yaşam pratiklerini beraberinde getirmişlerdir. Rembetikonun ünlü müzisyenleri Sotiria Bellu, Yorgos Róvrtakis ise küçük yaşlarında İzmir'den Yunanistan'a göçen mübadillerdir. Rembetiko sanatçılarının yüzde kırkının mübadil olduğu söylenmektedir. (Theodorelisrigas) Mübadillerin beraberinde getirdikleri müzik tavrı amane kahvelerinde el üstünde tutulan bir tür olmuştur. Rembetikonun iki temel tarzından biri olan “İzmir Ekolu” daha çok mübadillerin Anadolu lu öğeler barındıran, mübadiller tarafından söylenen bestelenen şarkılardan oluşurken, diğer tarz olan “Pire Ekolu” daha çok Yunanistan'da bulunan yerleşiklerin rembetikoyu yorumlama biçimidir. Rembetiko müzisyenleri, İzmirli meslektaşlarının müzikal yeteneklerinden büyülenmişlerdir

Rembet müziğinin ulus-devlet uygulamaları karşısındaki görünümü iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki bu dönem politikalarının insanlar üzerinde bıraktığı yıkıcı etkinin dile getirilmesi ve müzikle kendini ifade etmedir. Diğer ise geçmiş dönem yaşantının bir uzantısı olarak müziğinin çalınıp söylenmeye devam etmesi böylece geçmişin bir parçası olarak tarihi yaşatmak şeklinde zuhur etmiştir. İlk duruma örnekleri ulus-devlet uygulamalarının her iki taraf için de en görünür şekli olan göç esnasında fazlaca görmekteyiz. Hatta çok ünlü bir film olan 1983 yapımı Kostas Ferris yönetimindeki “Rembetiko” adlı film tam da bu durumu yansıtmaktadır. 1922'de Türk-Yunan Göçünün hızlanmasıyla birlikte göç etmiş insanların bir taraftan fakirlik ve ekonomik sıkıntılarla boğuşurken diğer taraftan yerleşikler tarafından dışlanmalarını ve yeni yerleşimlerdeki sorunlarını ele almaktadır. Filmin başkahramanı “Marika” tıpkı ailesi gibi, yaşamlarında

çektikleri acılardan dolayı müziğe tutunurlar ve aile boyu rembetiko çalıp söyleyerek acılarını ifade ederler. Marika'nın ailesi gibi göç yıllarında Yunanistan'da umduklarını bulamayan beş yüz bin kadar mübadil Amerika'ya göç etmiş, derin gurbet acısı çeken kişiler kederli şarkılarını plaklara kaydetmişlerdir.

Rembetiko şarkıları vasıfsız, yarı zamanlı işçiler, kent yoksulları ve toplumun alt kesimleri gibi marjinal grupların kendi adlarına konuşma, kişisel ve müşterek öykülerini aracı olmadan anlatabilme imkanı sunmuştur. Rembetiko şarkıları bu anlamda aşırı yoksulluk, umutlar ve korkulara dair zengin bir birikimdir. Zaten özellikle göç döneminde okunup söylenen çoğu rembet şarkının teması: göç, dışlayan coğrafya, polis hapishane.. gibi konulardır. Rembet müziğine ait şarkı sözlerine baktığımızda, aslında göç edenlerin göç nedeniyle yaşamları kötüleşenlerin, savaş yıllarının neden olduğu karmaşanın dili olduğu görülmektedir. Müziğin dili bize yaşananlar hakkında ipucu verebilmektedir.

Göç sırasında gemilerle taşınmış olan mübadiller çok kötü koşullarda yolculuk yapmışlardır. Bu yolculuklar esnasında pek çok kişinin yaşamını kaybettiği, ağır bulaşıcı hastalıklar yaşandığı ve bu durum nedeniyle limanlarda karantina bölgeleri oluşturulduğu kayıtlarda belirtilmektedir. Rembet şarkılarında da bu yolculuk karamsar bir dille anlatılmış gemiye binmek ölümle bağdaştırılmıştır:

“Ah, gemide ölürsem eğer ne derler ki?

Genç bir çocuk öldü,

Yaşam dolu bir levent.(aman,aman)

Ah, gemide ölürsem eğer,

Denize atın beni

Kara balıklar, tuzlu sular yutsun.(aman, aman)”(“Gemide Ölürsem Eğer”, “a History of Rembetika” adlı plak 1920 kaydı)

Rembet şarkı sözleri incelendiğinde “ayrılık acısı” en genel tema olarak göze çarpmaktadır. Geldikleri topraklara duyulan özlem, İstanbul'un güzelliği Anadolu'nun bereketli toprakları, İzmir'in büyümlü havası şarkılarda birçok kez yerini bulmuştur. (Bkz: Şarkı: Göçmen Kızı)

Rembet şarkılarının yukarıda örneklerle anlatıldığı gibi duyguların dışı vurumu olmasının yanı sıra tarihin bir taşıyıcısı olduğundan da bahsetmiştik. Bu fonksiyonu ile müzik bir yaşam pratiği olarak geçmişin devam ettirilmesinin bir yöntemidir. Yaşam sürülen mekanlar değişse de günlük hayatı sürdürme biçimleri devam etmektedir. Rembetiko müziğinin en ünlü temsilcileri Türk-Yunan Mübadelesini bizzat yaşamış olanlardır. Rembetikonun bir yaşam pratiği olarak taşınmasının ve gidilen yerlere götürülmesinin diğer bir kanıtı da rembet müziğinin içinde barındırdığı Anadolulu ezgilerdir.

Yunanistan'da "İzmir ekolu" şeklinde gelişim gösteren rembet müziği çeşitli siyasal iktidarlar tarafından sansüre uğramıştır. Bunun altında bu müziğin "Al'a turca" olarak görülmesi yatmaktadır. Göçmenlerin söylediği rembetiko şarkıları makamla söylenen müzikleri, zeybekiko, kasapiko, çiftetelli gibi oyun ritimleriyle ya da ud, santur, kemençe gibi enstrümanlarla bariz biçimde Şarklı, Şark'a aittirler.(Gauntlett, 2005) Batılılaşma yolundaki Yunanlılar rembet şarkılarını kendilerine hakaret olarak görmekte ve bu şarkılardan utanç duymaktadırlar. Hatta bu bakış açısı Zacharias Papantoniu 'nun şu sözleri ile özetlenebilir: " Tutkularının anlatımını böyle içten içe kaynaklı bir müziğe havale eden bir millet, bizim Avrupa'da söylendiği gibi, medeniyet sınırlarının haricine düşer."(Eleftron Vima, Atina Gazetesi 3 Temmuz 1938). Bu bakış açısına paralel olarak göçmenler bu müzik türünün kendilerine ait olmadığını savunma yarışına bile girişmişlerdir. Yazar Dimitris Liatros Doğu Trakya'dan göçmek zorunda kalan ailesine ithaf ettiği kitabında, buzuki ve kendi düşüncesine göre Yunan popüler müziğinin en "sefil" örneğini teşkil eden rembetiko şarkılarıyla mübadilleri ilişkilendirmenin kendilerinin sürekli aşağılanmasına yol açtığından bahseder. Yazar bu kitabında bu lekeden kurtulmanın yollarını aramakta verdiği örneklerle kendini temize çıkarmaya çalışmaktadır.(Gauntlett 2005) Şarklı yapısı ile rembetiko Yunan toplumunda damgalı ve marjinal bir konuma itilmiştir. Modern Yunanistan ulus-devleti kendini, hüküm sürdüğü coğrafyada batı değerlerinin ve nüfusunun temsilcisi ve Avrupa'nın demokratik gelişiminin temel esin kaynağı olan Antik Yunan kültürünün mirasçısı ve devamı olarak görmektedir. Yunanlılar itibarlı bir geçmişin ayrıcalıklı sahipleridirler. Bu ideolojik bakış ülkenin yakın Osmanlı geçmişini reddederek, yıllardır iç içe yaşamının vermiş olduğu kültürel etkileşimin "olumsuz" algılanmasına ve bu kültürü "unutma" yoluna gidilmesinin gerekliliğine inandırmıştır. Helen kültürünü ortaya çıkarmak, geliştirmek ve bu kutlu mirası korumak Yunan ulus-devletinin temel problemi haline gelmiştir. Bu durum Yunan edebiyatında, gazetecilikte, tarih yazımında ve kültürel eleştirinin her türünde kendini göstermiştir. Yunan müziği de bu söylemden payını almıştır. Yakın geçmişten bir örnek verecek olursak Ağustos 1990 tarihli Olympic Havayollarının Motion Dergisi'nin yayınladığı "Yunan müziği" adlı uzun makaleye bakabiliriz. Bu yazıya göre Yunan müziği binlerce yıl içinde, hemen hemen hiçbir dış etki altında kalmadan bugüne varmış ve bütün dünyayı etkilemiştir. Yine yazıda Yunan çalgılarının içinde keman, zurna, kemençe, gitar, tambur gibi çalgıların da olduğu iddia edilmiştir. Hatta dergide yayınlanan fotoğraflarda Antik Apollon Tapınakları'nın kalıntıları önünde zurna ve tambur çalan çalgıcılar görülmektedir. Yunan müziğine dair bu iddiaların doğruluğu tartışılmamakla birlikte Yunanistan'da müziğin bir milliyetçilik argümanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Lozan Anlaşması'ndan sonra bu söylem, Yunanistan içinde hakim olan grubun, kültürel, sosyal ve siyasi açıdan Doğu'dan gelen göçmenleri aşağılanmasına hizmet etmiştir.

Metaksas hükümeti rembetikonun, yeni filizlenmekte olan kayıt endüstrisine en baştan sansür uygulamıştır.(Gauntlett 2005) Eylül 1937’den beri kaydedilecek olan her parça öncesinde Devlet Sansür Kurulu tarafından söz ve müzikleri incelenerek kayda girmesi kararlaştırılmış, bu sansür kurulu Hariklaki, Hasapiko, Katife ve Zeybekika türündeki tüm şarkıları reddetmiş ve kaydına izin vermemiştir. Rembet şarkıları söyleyenlerin yaşam tarzı da Metaksas hükümetinin sansürüne konu olmuştur. 1937 yılında ticari plak şirketleri tarafından popüler müziğin yayılması karlı ve saygın bir yol iken, “İzmir ekolu” rembet şarkıların ve amanelerin bu endüstriden dışlanması muhakkak ki bu müziğe büyük bir darbe olmuştur. Rembetikonun tehlikeli görüldüğü yıllarda polis tarafından buzuki ve bağlama gibi müzik aletleri toplatılmış ve tahrip edilmiştir. Hatta kalabalık Yunan şehirlerinde bu durum o kadar çekilmez bir hal almıştır ki, rembet şarkıcılar zaman zaman yaşadıkları şehirleri terk etmek zorunda kalmışlardır.(Holst,1993) Hükümetin bu müzik türüne olan baskısı, rembet şarkıların şarkı sözlerinin daha üstü kapalı bir hale getirmiştir. Bir kısım göçmen besteci ise rembetikoya yapılan baskılar sonucu, baskı altına alınmış temalardan farklı olarak (göç, özlem, acı, uyuşturucu) içeriği erotik ilişkilere, şenlikli gürültülü yaşama kaydırmıştır.

Rembetiko müziğinin kökleri yukarıda belirtmiş olduğum gibi Türk-Yunan mübadelesinden yaklaşık 50 yıl öncesine dayanmaktadır. Ancak doğulu özellikleriyle rembetiko dışlanma ve baskı görmekten kaçamamıştır. Doğu, Batı’nın ilerlemesinin, girişimciliğinin, temiz bir yaşamın antitezi olarak görülmektedir. Tüm bunlara rağmen göç dalgasının büyük etkisiyle rembet şarkılar, 20.yüzyılın başından itibaren Türkiye’deki kahvelerden gezici sanatçılar vasıtasıyla Yanya’dan başlayıp İstanbul ve İzmir’e kadar uzanmış ve Yunancanın konuşulduğu tüm anakarayı etkisi altına almıştır. Mübadillerin yeşerttiği müzik türü, 1930’lardan itibaren Yunan müziğinin diğer tüm çeşitlerine oranla en fazla dinlenen ve en karlı müzik endüstrisi haline gelmiştir. Birçok yayından da anlaşılacağı üzere, rembetikonun bu noktaya gelmesinde mübadillerin rolü çok büyüktür.

Görüldüğü gibi rembetiko milliyetçilik ideolojisinden kaynaklanan uygulamalardan yara alsa da ayakta kalmayı becerebilmiş ve günümüzde bile hala dinlenen bir müzik türü olmayı başarmıştır. Bu yönüyle rembetiko toplumsal hafızanın bir taşıyıcı olarak yıllardır çalınıp söylenen, tekrar tekrar canlanan ve gelişen bir direniş müziğidir. Rembetikonun etimolojik incelemesinde de görüldüğü gibi bu müzik türüne “direniş, isyan” anlamlarına gelen isimlerin verilmesi bu anlamda bir tesadüf olarak görünmemektedir.

SONUÇ

Gündelik yaşamın her alanında karşımıza çıkabilecek bir sanat dalı olarak müzik, iyi bir bellek taşıyıcı ve iyi bir aktarım mekanizmasıdır. Müzik toplumda

ortak duygu ve düşüncenin dilidir Türk-Yunan Zorunlu Mübadelesi pek çok sanat dalına ilham verebilecek olaylara sebebiyet vermiştir. Başlı başına alıştığı yerden başka bir yere göç etmek zorunda kalmak yeterince trajikken, buna bir de yolculuk sırasında yakınlarını kaybeden, gittiği yerde yaşam alanı bulamayan, dışlanan, yoksulluk çeken, işini kaybeden binlerce insanın acısı eklenmiştir. Rembetiko acı çekenlerin müziğidir. Kökleri geçmişe dayansa da mübadele sırasında Anadolu ve Rum topraklarına aynı anda gelişim göstermiş, özellikle göçmenlerin kendilerini ifade ettiği coşkulu bir dil olmuştur. Rembetikonun gelişim sürecini incelediğimizde zorunlu göçün bir dönüm noktası olduğu anlaşılmaktadır. Mübadillerle birlikte kalabalık şehirlere taşınmış ve popüleritesi artmıştır. Rembetiko kullanılan çalgılar, kullanılan makamlar, icra eden şarkıcılar ele alındığında “şarklı” bir müzikal özellik göstermektedir. Türk ve Yunan milliyetçiliğinin ortak özelliği olan homojenleştirme politikasının sonucunda yaşananlarla birlikte gelişim gösteren rembetiko, icra edildiği topraklarda yine milliyetçi düşünce biçimi nedeniyle engellenmeye çalışılan, yasaklanan ve hor görülen bir müzik türü olmuştur. Yunan milliyetçiliği rembetikonun doğulu özellikler göstermesi sebebiyle kendi kültüründen silmek ister ve aşağılar. Siyasi olarak hemen hemen her dönem sansüre uğrar ve her zaman siyasi bir malzeme olarak kullanılır. Özellikle Yunanistan’ın kurulmasından hemen sonraki yıllara tekabül eden Metaxas hükümeti, rembetikoya yoğun sansür uygulamıştır. Ancak rembetiko çalınıp söylenmeye devam etmiş, günümüzde bile varlığını sürdüren bir müzik olarak toplumsal hafızanın direnişinin güzel bir simgesi olmuştur. Rembetikonun kelime anlamına da uygun şeklide bir direniş olarak algılanmasının temelinde bu müzik türünün geçmişin izlerini barındıran doğduğu toprakların kültürünü aktaran, bunun yanında yaşanan acıları dile getiren ve kendini ifade etme biçimi olan bir sanatsal duruş olması yatmaktadır. Rembetiko bir direnişin müziğidir. Çünkü her türlü engellemelere karşı varlığını sürdürmüş, köklerini kopmak zorunda olduğu “ev”lerine dayandırmıştır. Rembetiko toplumsal hafızanın bir taşıyıcısıdır çünkü müziğin büyümlü sesiyle nesilden nesile aktarılan bir hikayesi vardır.

Her iki ülkenin de milliyetçi politikaları kendi ulus-devletlerini yaratırken bir taraftan da halkların barış içinde bir arada yaşaması ihtimalini şiddet yoluyla darmadağın etmiştir. Bir yandan çok kutsal sayılan millet olmak için çabalamış, diğer taraftan birbiriyle çatışma haline sokmuş, milleti oluşturan bireyleri arada bırakmış, tarafını seçmeye zorlamış ve hayatlarını belli bir kalıba sokmaya uğraşmıştır. Günümüzde dünyanın “doğal düzeni” olarak algılanan ulus-devletler bu algının arkasına saklanarak zaman zaman halka şiddet uygulamaktan geri kalmamışlardır. Bir ulusu başka bir ulustan üstün kılan ve onun ezelden beri var olduğunu savunan, bu ulusun asli özelliklerini sürekli vurgulayan abartılı bir anlatımın hayatımızı bu denli etkilemeye hakkının olup olmadığı sorgulanmalıdır.

Yunan ve Türk ulus-devletlerinin şanlı anlatılarının gölgesinde üzülen, hor görülen, ötekileştirilen ve hayatları kötüleştirilen insanlar yatmaktadır. Milliyetçiliğin ayrıştırıcı söylemlerinin gölgesinde var olma mücadelesi veren belleklerin ve karşı kutuplara yerleştirilen insan manzaralarının aslında birbirinden farklı olmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ANDERSON, Benedict (1993), *Hayali Cemaatler Milliyetçiğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis Yayınları
- ALİ, Sabahattin (2003), *Sırça Köşk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- ASSMAN, Jan (2001), *Kültürel Bellek*, Çev: Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, 1.Basım, İstanbul
- CLARK, Bruce (2008), *İki Kere Yabancı*. Çev: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s.109
- CONNERTON, Paul (1999), *Toplumlar Nasıl Hatırlar*, Çev: Alaeddin Şenel, Ayrıntı Yayınları, 1.Basım İstanbul
- DURGUN, Şenol (2005), *Modernleşme, Demokrasi, İslam*, Ankara, Alter Yayıncılık,
- ERDOĞAN, Mustafa (1999), *Milliyetçilik İdeolojisine Dair*, Liberal Düşünce, Sayı 15, Yaz.
- GAUNTLETT, Stathis (2005), Şarkiyatçılık ve Garbiyatçılık Arasında Küçük Asya Göçmenlerinin Yunan Popüler Müziğine Katkısı ve bu Katkının Onaylanması, *Egeyi Geçerken*, Der: Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- GELLNER, Ernest (2008), *Uluslar ve Ulusçuluk*, Hil Yayın, 2.Baskı, İstanbul
- HOBBSWAN, E.J.(1993), *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Ayrıntı Yayınları
- HOLST, Gail (1993), *Rembetika*, Çev: V.Çelik Akpınar, Pan Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul
- MİLAS, Herkül (2007), "Türk Edebiyatında Nüfus Mübadelesi Metinleri Arkasındaki Fısıltı", *Egeyi Geçerken* Der: Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- SANCAR, Mithat(2010), *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İletişim Yayınları,3. Baskı İstanbul
- SANTAMARÍA, Yves (1998), "Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çev: Siren İdemen Haz: Jean Leca, Metis Yayınları, İstanbul
- SMITH, Anthony D.(2002), *Ulusların Etnik Kökeni*, Çev: Bahadır Sina Şener, İstanbul, Dost Kitapevi Yayınları
- ÖZKIRIMLI, Umut (2008), *21. Yüzyılda Milliyetçilik*, Der: Umut Özkırmılı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- ÖZSOY, İskender(2007), *Mübadelelerin Öksüz Çocukları*, Bağlam Yayıncılık
- YALÇIN, Kemal(1998), *Emanet Çeyiz&Mübadele İnsanları*, Bir Zamanlar Yayıncılık
- YILDIRIM, Onur (2006), *Diploması ve Göç Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul,
- NTV Tarih Dergisi, Ocak 2012, Sayı:36 ss:28-47
- Pelin Böke, " İzmir'de Giritli Hatırlamak",
http://www.lozanmubadilleri.org.tr/arastirma_pelinboke.htm, E.T. 04.03.2014

Elias Petreoulos, “Rebetoloji”,

http://www.muammerketencoglu.com/imgs/Rebetika_Sarkilari.pdf E.T: 04.03.2014

Haris Theodorelisrigas, ”Marjinalleşme sesleri: Rembetiko Şarkıları Üzerinden Mübadele Deneyiminin Yunanistan’daki Yönleri”

<http://www.karalahana.com/makaleler/tarih/mubadeleden-sonra-rembetiko-sarkilari.htm>, .E.T. 05.03.2014